

РОБЕРТ ФІЛМЕР ТА ЙОГО ТРАКТАТ «ПАТРІАРХ»

Роберт Філмер (1588–1653) – англійський політичний мислитель доби революції середини XVII ст. – не занадто відомий українському науковому загалу. Втім цей автор низки оригінальних політичних творів, широко освічений інтелектуал, знавець англійського загального права є в багатьох сенсах помітною фігурою в історії політичної думки та гострого ідейного протистояння часів двох революцій в Англії XVII ст.

Сучасник революції середини XVII ст. століття, Філмер займав у громадянському конфлікті відверто роялістські позиції. Однак його погляди на владу, державний суверенітет та політичний устрій Англії принципово відрізнялись від переконань більшості роялістів, які плекали ідеали «змішаної» монархії та правління короля в Парламенті. Твори Філмера містили теорію необмеженого державного суверенітету і апологію абсолютної монархії, підкріплені патерналістською аргументацією. Йдеться про так звану «адамітську теорію», що зводить витоки політичної влади як такої до влади біблійного Адама над своїм потомством. Найбільш повно ідеї Р. Філмера викладені в його трактаті «Патріарх».

Трактат не було видано за життя його автора, що згодом спонукало дискусії щодо часу його написання. Твір вперше вийшов друком лише у 1680 р. Збереглися також два рукописи «Патріарха», так звані Кембриджський та Чиказький манускрипти (останній був закуплений бібліотекою Чиказького університету в 1929 р.).

Суттєвою обставиною є те, що Філмер не був публічною фігурою. Коло його спілкування було досить елітарним, це був гурток істориків, поетів, юристів, політичних мислителів, який збирався в його маєтку Іст Саттон парк у графстві Кент¹.

¹Першу докладну біографію сира Роберта створив англійський історик політичної думки Пітер Ласлетт, який був і першим сучасним видавцем «Патріарха»: Laslett P. Introduction // *Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer* / Ed by P. Laslett. Oxford, 1949.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. Філмер видав кілька політичних робіт, порівняно невеликих за обсягом і гостро полемічних за змістом. Це праці, видані 1648 р. – «Велике розслідування фригольдера»², «Анархія обмеженої чи змішаної монархії»³, «Необхідність абсолютної влади всіх королів»⁴, та 1652 р. – «Спостереження щодо походження політичної влади ...», де Філмер полемізує з кількома видатними мислителями – Т. Гоббсом, Дж. Мілтоном, Г. Гроцієм та Ф. Хантоном⁵, «Спостереження стосовно «Політики» Арістотеля щодо форм правління»⁶ та «Наставлення щодо послуху владі в небезпечні чи сумнівні часи»⁷. Усі ці твори були видані анонімно і, вочевидь, не мали широкого суспільного відголосу. Варто зазначити, що вони написані, як і «Патріарх», англійською

Друге видання оригінального тексту належить Йоганну Саммервіллу: Sir Robert Filmer. *Patriarcha and Other Writings*. Ed. by Johann Sommerville. Cambridge Texts in the History of Political Thought. First published in 1991. Тракта́т перевидавався у 1996, 1999 та 2000 рр.

² *Freeholder's Grand Inquest touching Our Sovereign Lord the King and His Parliament* (1648). Деякі історики висловили сумніви щодо авторства Філмера: Allen J. W. *Social and Political Ideas of Some English Thinkers of the Augustan Age 1650–1750*. L., 1928.; Weston C.C. *The Authorship of «The Freeholder's Grand Inquest»* // *English Historical Review*. 1980. V.95. No374. К. К. Вестон вважає, що автором «Великого розслідування фригольдера» був роялист Роберт Голборн.

³ *The Anarchy of a Limited or Mixed Monarchy or a Succinct Examination of the Fundamentals of Monarchy, Both in this and other Kingdoms, as well about the Right of Power of Kings as of the Originall of Natural Liberty of the People* (April 1648)

⁴ *The Necessity of the Absolute Power of all Kings* (1648). Робота є добіркою перекладів з трактату «Шість книг про державу» Жана Бодена – політичного мислителя, який значно вплинув на Р. Філмера.

⁵ *Observations concerning the Original of Government upon Mr. Hobs his 'Leviathan', Mr. Milton 'Against Salmasius', H. Grotius 'De Jure Belli', Mr. Hunton's 'Treatise of Monarchy'* (1652).

⁶ *Observations upon Aristoteles Politiques Touching Forms of Government* (1652).

⁷ *Directions for Obedience to Government in Dangerous or Doubtful Times* (1652).

мовою, тоді як не всі сучасники Філмера відмовились від латини і принаймні дублювали свої витвори латинською мовою.

В англофонній літературі існує кілька версій датування написання «Патріарха». Так, Питер Ласлетт вважав, що трактат було створено Філмером наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XVII ст.⁸ На думку Джона Веллейса, твір був написаний не раніше 1642 г., а ймовіріше – у 1648 р.⁹ У такому випадку це була третя за послідовністю робота Філмера. Річард Так у полемічній статті, спрямованій проти версії Дж. Веллейса, доводив, що «Патріарх» був написаний ще у 1628–31 рр., а потім лише дороблявся автором й був завершений у 1642 р.¹⁰

Не маючи доступу до двох згаданих вище манускриптів «Патріарха», ризикнемо висловити деякі судження, спираючись на текст, виданий 1680 р. *Terminus post quem* – згадка про *покійного* короля Якова I Стюарта (I,15), який помер 1625 р. Його наступник Карл I (1625–1649) не згадується Філмером серед англійських королів, які були позбавлені трону, як Едуард II та Річард II (II, 18). Більш приближене до дійсності датування підказують розсуди Філмера наприкінці другого розділу про «нещодавнє повстання» та про англійського короля, який має бунтівних підданців (II, 18). Нарешті вельми красномовною є фраза про «щойно вигаданий поділ підданців на роялістів і патріотів» (I,1). Отже логічно припустити, що твір був написаний на початку першої громадянської війни, тобто підтримати версію 1642 року.

Видається безсумнівним, що «Патріарх» за походженням і сутністю був пов'язаний з періодом Англійської революції середини XVII ст., і аналізувати його зміст можливо лише враховуючи цей ідейно-політичний контекст. Однак доля трактату виявилась химерною: гучна та навіть скандальна відомість очікувала трактат майже тридцять років після того, як його автор був похований в Іст Саттон парку в 1653 р.

⁸ Laslett P. Introduction.

⁹ Wallace J.M. The Date of Sir Robert Filmer's «Patriarcha»// Historical Journal. 1980. V.23. No 1.

¹⁰ Tuck R. A new date for Filmer's «Patriarcha»//Historical journal. 1986. V.29. No 1.

«Патріарх», як вже згадувалось, був вперше виданий в 1680 р., й ім'я його автора вперше було вказане. Метою видання був захист політичних інтересів Стюартів в умовах гострого протистояння, пов'язаного з проблемою наслідування престолу (так званого Exclusion Crisis 1679–1681). Не дивно, що трактат відразу ж став об'єктом жорстких критичних атак з боку представників ранньовігської опозиції – Джеймса Тіррелла, Олджернона Сіднея та ін. Перший зі своїх двох трактатів про політичну владу Джон Локк – ідеолог Славної революції 1688 р. – побудував цілком на критиці «Патріарха» Роберта Філмера.

Зміст цієї своєрідно однобічної полеміки – окреме питання¹¹. Зазначимо тільки, що внаслідок зусиль критиків «Патріарх» надовго здобув репутацію абсурдної книги, а інтелектуал та ерудит сер Роберт – безглузкого дурня. Лише в академічній літературі ХХ ст., поступово сформувався об'єктивний погляд на ідейну спадщину та особистість мислителя¹².

Своєрідна доля трактату «Патріарх», що пов'язала його з обома Англійськими революціями ХVІІ ст., обумовлює підвищений інтерес до його вивчення, не кажучи вже про актуальність пошуків місця цього твору та політичної спадщини Р. Філмера взагалі в історії англійської та європейської політичної думки.

«Патріарх» досі не був перекладений українською (та російською) мовою. Нижче ми пропонуємо український переклад перших двох розділів трактату сера Роберта Філмера.

¹¹ Нам вже доводилося писати про це: Немченко И. В. К вопросу о ренессансных традициях в английской политической мысли ХVІІ века: Олджернон Сидней и Роберт Филмер // Древнее Причерноморье. Вып. ІХ / Глав. ред. И. В. Немченко. Одесса, 2011. С. 335–342; ее же. Роберт Филмер и Олджернон Сидней: адамитская теория под огнем критики // Древнее Причерноморье. Вып. Х / Глав. ред. И. В. Немченко. Одесса, 2013. С. 463–470.

¹² Див. Немченко И. В. Игры контекстов: политическое учение Роберта Филмера в англофонной историографии // Стародавнє Причорномор'я. Вип. ХІ. / Голов. ред. І. В. Немченко. Одеса, 2016. С. 379–385.

Роберт Філмер
Патріарх:
або природна влада королів
Розділ I

Про те, що перші королі були батьками сімей

1. Від початку розквіту схоластичного богослов'я існувала загальна думка, яку підтримували як богослови, так й інші освічені люди, що стверджує:

«Людство природно, від народження наділене свободою від будь-якого підпорядкування та свободою вибору форми правління, яка йому подобається, і що влада, яку має будь-яка людина над іншими, спочатку була їй надана згідно із розсудом народу (*multitude*)».

Ця доктрина вперше вилупилась у школах, і її виходжували всі наступні папісти... Богослови реформованих церков також підтримали її, і прості люди скрізь ніжно її обіймають як найбільш сприятливу для роду людського, тому що вона марнотратно роздає частки свободи найпідлішим, які звеличують свободу так, немовби висота людського блаженства знаходиться лише в ній, ніколи не згадуючи, що бажання свободи було першою причиною падіння Адама.

Але хоча ця вульгарна думка останнім часом здобула чудову репутацію, все ж її не можна знайти у стародавніх отців та докторів первісної Церкви. Вона суперечить вченню та історії Священного Писання, постійній практиці всіх давніх монархій та самим принципам природного закону. Важко сказати, чи вона є більш помилковою в богослов'ї або небезпечною в політиці.

Однак на основі цієї доктрини і єзуїти, і деякі ревні прихильники Женевської дисципліни вибудували небезпечний висновок, який полягає в тому, що народ, чи безліч (*multitude*), має владу карати або усувати правителя (*prince*), якщо він порушує закони королівства; такими є Парсонс і Б'юкенен. Перший, під ім'ям Долмен, у третьому розділі своєї першої книги намагається довести, що королі були законно покарані своїми народами (*by their commonwealths*). Останній у своїй книзі «*De Jure Regni apud Scotos*» підтримує свободу людей позбавлятися свого правителя. Кардинал Беллармін та Кальвін обидва дивляться в той же бік.

Це жахливе твердження, згідно з яким королі підлягають осуду та усуненню з боку своїх підданців, є, як вважають його автори, необхідним наслідком попереднього положення про гадану природну рівність та свободу людства та свободу обирати яку завгодно форму правління...

Я не хочу ставити під сумнів або сваритися через права чи свободи цього чи будь-якого іншого народу; моє головне завдання – дізнатися, від кого вони вперше прийшли, не оспорювати, що вони таке і скільки їх є, а обговорити, чи походять вони від законів природної свободи чи від милості та щедрості князів. Моє бажання і сподівання полягають в тому, щоб народ Англії мав і насправді користувався такими ж широкими привілеями, як і будь-яка нація під небом; найбільша ж у світі свобода – якщо гідно розсудити – жити під владою монарха. Це Magna Charta цього королівства; всі інші покази або приводи свободи – це лише кілька ступенів рабства і свобода тільки знищувати свободу...

Колишні автори надавали забагато довіри витонченим схоластам, які, щоб певно посунути короля нижче папи, вважали найбезпечнішим курсом просування народу вище за короля, що так папська влада могла би зайняти місце королівської. Таким чином багато невігласів піддалися омані та повірили, що людина може стати мучеником за свою країну, зрадивши свого правителя (prince); тоді як щойно вигаданий поділ підданців на роялістів і патріотів є протиприродним, оскільки зв'язки між королем і народом є такими сильними, що їхнє благополуччя є обопільним.

2. Щоб зробити очевидними підстави питання про природну свободу людства, я викладу кілька пасажів із кардинала Белларміна, які найкраще розкриють сутність цієї полеміки.

Світська, чи цивільна, влада встановлена людьми, вона належить народу, доки він не дарує її правителю. Ця влада перебуває відразу в усій безлічі (multitude), яка є її суб'єктом, бо ця влада є в божественному законі, а божественний закон не надав цієї влади жодній окремій людині. Якщо виключити позитивний закон (закони держави – І.Н.), не залишається причини, з якої серед безлічі людей, які є рівними, один, а не

інший має панувати над рештою. Безліч (multitude) надає владу одному або більшій кількості людей згідно з тим самим природним законом; бо загаль (commonwealth) не може здійснювати цю владу; отже він повинен віддавати її одній людині або кільком. Від згоди безлічі залежить поставити над собою короля, консула чи інших магістратів; і якщо буде для того законна причина, безліч може змінити королівство на аристократію чи демократію.

... Перш ніж розглянути або спростувати ці доктрини, маю зробити певні невеликі зауваження стосовно його слів:

По-перше, Він (Беллармін – І.Н.) каже, що за законом Божим влада відразу перебуває в народі; цим він робить Бога безпосереднім автором демократичного устрою; бо демократія – це не що інше, як влада народу. Якщо це правда, то не лише аристократії, але й усі монархії взагалі є протизаконними, бо створені – як він вважає – людьми, тоді як демократію обрав сам Бог.

По-друге, Він вважає, що хоча демократія є Божим велінням, все ж люди не мають влади скористатися владою, яку їм дав Бог, а мають лише владу віддати владу. Звідси випливає, що демократичного правління не може бути, адже він говорить, що люди повинні віддавати свою владу одній людині або кільком, а цим створюється або царський, або аристократичний устрій ... І чому тоді він каже, що народ може змінити королівство на демократію?

По-третє, Він робить висновок, що якщо буде законна причина, то народ може змінити королівство. Тут я хотів би знати, хто судитиме про законність цієї справи? Якщо безліч – бо я бачу, що ніхто інший не може – то це згубний і небезпечний висновок.

3. Щоб відповісти на цей довід, що виходить з природної рівності людей, спершу скористаюся допомогою самого Белларміна, чий власні слова такі: «Якби багато людей були разом створені з землі, вони всі мали б бути князями (princes) над своїми нащадками». У цих словах ми маємо очевидне визнання, що творіння зробило людину правителем своїх нащадків. І справді, не тільки Адам, але наступні патріархи мали по праву батьківства царську владу над своїми дітьми. Не сміє

Беллармін заперечувати й це. Про те, що патріархи, каже він, були наділені царською владою, свідчать їхні вчинки; бо як Адам був паном (lord) над своїми дітьми, так і його діти мали командування і владу над власними дітьми, але все ж таки з підпорядкуванням першому батькові, який є найвищим господарем (lord-paramount) над дітьми своїх дітей усіх поколінь, як дід свого народу.

4. Я не бачу тоді, як діти Адама чи будь-якого іншого чоловіка можуть бути вільними від підпорядкування батькам. І ця підданість дітей є джерелом усієї царської влади, за наказом самого Бога; з цього випливає, що Богом встановлена не тільки цивільна влада як така, а й навіть її доручення саме старшим батькам. Це цілком прибирає те нове і широко розповсюджене розмежування, яке приписує Богові тільки владу вселенську та абсолютну, а владу вибору особливої форми правління залишає народу.

Владу Адама над цілим світом по праву успадкували патріархи. Вона була

такою ж великою та широкою, як абсолютне панування будь-якого монарха з моменту творіння. Що стосується права життя і смерті, ми знаходимо, що Юда, батько, виголосив смертний вирок Тамарі, своїй невістці, за те, що вона зображала повію. «Виведіть її, - каже він, - і нехай буде спалена»¹³. Торкаючись війни, ми бачимо, що Авраам командував армією з трьохсот вісімнадцяти солдатів своєї власної родини¹⁴. Та Ісав зустрів свого брата Якова із чотирма сотнями людей¹⁵. Для встановлення миру Авраам уклав союз з Авімелехом і підтвердив статті присягою. Ці дії – судовий розгляд тяжких злочинів, ведення війни та укладення миру – є найголовнішими ознаками «суверенітету» будь-якого монарха...

5. Не тільки до Потопу, але й після нього ця влада патріархів продовжувалась, як частково доводить саме слово «патріарх». Ной поділив весь світ між своїми трьома синами, бо від них весь світ залюднився, згідно з благословенням, даним

¹³ Буття 38:24.

¹⁴ Буття 14:14.

¹⁵ Буття 33:1.

йому та його синам: «Плодіться й розмножуйтеся, та наповнюйте землю!»¹⁶. Більшість найкультурніших народів землі прагне вивести свій родовід від когось із синів чи племінників Ноя, які були розкидані за кордони після Вавилонського змішування. У цьому розсіянні ми, безумовно, маємо знайти встановлення царської влади (regal power) в усіх королівствах світу.

Поширена думка, що при сплутанні мов було створено сімдесят дві різні нації, які не ... мали керівників чи правителів і вільно обирали таких правителів чи правління, які були їм до вподоби, але це були окремі сім'ї, які мали отців для правління над ними, завдяки чому виявляється, що навіть у сум'яттях Бог дбайливо зберіг владу отців, поширюючи різноманітність мов відповідно до різноманітності сімей, бо це так ясно видно у тексті. По-перше, після перелічення синів Яфета, висновок такий: «Від них відділилися острови народів у їхніх краях, кожний за мовою своєю, за своїми родами, у народах своїх»¹⁷. Так сказано: «Оце сини Хамові, за їхніми родами, за мовами їхніми, у їхніх країнах, у їхніх народах»¹⁸. Ми також читаємо: «Оце сини Симові, за їхніми родами, за мовами їхніми, у їхніх країнах, у їхніх народах. Оце роди синів Ноевих, за нащадками їхніми, у їхніх народах. І народи від них поділились на землі по потопі»¹⁹...

6. Але як би не був неясним спосіб цього поділу, найпевніше самий поділ відбувався по сім'ях, які походили від Ноя та його дітей, і де отці були главами та князями (princes).

Серед них був Німрод, який, без сумніву, як стверджує сер Уолтер Релі, по праву був паном, або королем, у своїй родині; втім він протиправно розширив свою імперію, захопивши силоміць права панів інших родин; і в цьому сенсі його можна вважати автором і першим засновником монархії. І всі, хто приписує йому первісну царську владу, вважають, що він здобув її шляхом тиранії чи узурпації, а зовсім не будь-яким

¹⁶ Буття 9:1.

¹⁷ Буття 10:5.

¹⁸ Буття, 10:20.

¹⁹ Буття 10:31–32.

належним вибором людей чи народу, чи будь-якою згодою з ними.

Філмер стверджує, посилаючись на Книгу Буття, що патріархальною владою володіли Авраам, Ісаак, Яків, а також діти Ізмаїла та Ісава.

7... Спочатку королі не мали таких великих володінь, як в наші дні. *(Філмер наводить біблійні приклади) ...*

Цезар знайшов у Франції більш королів, ніж там зараз є герцогів, а при його плаванні на цей острів він знайшов чотирьох королів у нашому графстві Кент. Ці купи королів у кожного народу є аргументом на користь того, що їхні території могли бути лише маленькими, і це сильно підкріплює наше твердження, що зведення королівств починалося саме з розрізнення родин.

Філмер далі зазначає, що отецьке (paternal) правління тимчасово перервалося у зв'язку з перебуванням народу Ізраїлю в Єгипті, а після звільнення Бог обрав Мойсея, а потім Ісуса Навина, щоб вони правили замість верховних батьків. Коли ж Бог дав царів (kings) народу Ізраїлю, давнє право прямого успадкування батьківської влади було відновлене.

8. Може здатися абсурдним твердження, що царі зараз є батьками свого народу, оскільки досвід свідчить про протилежне. Насправді, всі царі не є природними батьками своїх підданців, але всі вони або є, або їх слід вважати, наступними спадкоємцями тих перших праотців, які спочатку були природними батьками всього народу...

Після смерті перших отців та зміни кількох поколінь їхніх спадкоємців замість слова «патріарх» увійшли до обігу титули «князь» (prince) або «король». Отже навіть дитина, яка отримує королівську владу у спадок, має стосовно народу права батька і титул «Pater Patriae».

9. Може виникнути питання, що стане з правом на батьківство, якщо корона позбавиться спадкоємця, чи не перейде воно до народу? Відповідь така: тільки через недбалість та невігластво люди втрачають знання про справжнього спадкоємця, бо спадкоємець завжди є. Якщо б сам Адам був ще живий і тепер готувався померти, то напевно, що його

спадкоємцем стала би одна людина, лише одна на світі, хоча знання, хто має бути цією людиною, зовсім втрачене.

Із визнання цього невігластва людей жодним чином не впливає, що за відсутністю спадкоємців верховна влада передається народу (*multitude*) і він має владу правити і обирати правителів, яких йому завгодно. Ні, королівська влада повертається (*escheats*) в таких випадках до князів та незалежних голів родин, бо кожне царство (*kingdom*) розкладається на ті частини, з яких спочатку було створено. Ми знаходимо, що через об'єднання великих родин чи дрібних королівств були вперше зведені більші монархії; і до такого становища, як у свою першу матерію, вони багато разів повертаються знову. А оскільки залежність стародавніх фамілій часто затьмарена або стерта з пам'яті, мудрість усіх або більшості правителів неодноразово визнавала за потрібне прийняти у якості глав сімей та правителів провінцій тих, чії заслуги, здібності чи статки облагородили їх, або зробили їх ...гідними таких царських милостей. Усі ці найвищі глави та отці мають право укласти угоду щодо об'єднання або передання свого батьківського права на суверенну владу кому забажають; і той, кого так обрали, не претендує, що одержав владу від народу, але від самого Бога, від якого він отримує королівське право загального (*universal*) батька, хоча й засвідчене главами народу.

Якщо Богові завгодно, щоб виправити князя (*prince*) чи покарати людей, допустити відсторонення князів та поміщення інших на їх місце через заколот знаті або повстання народу, то у всіх таких випадках суд Бога, який має владу дарувати й забирати царства, є найсправедливішим; але дії людей, які виконують Божі рішення без доручення, є гріховними та проклятими. Бог використовує несправедливі вчинки людей і направляє їх на виконання Його праведних постанов.

10. В усіх королівствах, або державах, світу, чи то правитель є верховним батьком народу, чи справжнім спадкоємцем такого батька, чи він прийшов до корони як узурпатор, або через обрання знаттю чи народом, або в будь-який інший спосіб, мала чи велика кількість людей править державою, все одно – влада, яка належить одному або багатьом,

або всім цим, є тільки правом і природною владою верховного батька. Існує і триватиме до кінця світу природне право верховного батька над кожною спільнотою (multitude), хоча, за таємницею Божої волі, багато хто спочатку видобуває її найбільш несправедливим шляхом ...

Якщо ми порівняємо природні права батька та короля, то знайдемо, що вони співпадають і не розрізняються ні в чому, окрім широти, або протяжності: як батько над однією родиною, так король, як батько над багатьма родинами, поширює своє піклування, щоб оберігати, годувати, одягати, повчати та захищати цілу спільноту (commonwealth). Його війна, його мир, його суди та всі його суверенні дії спрямовані тільки на те, щоб зберегти та роздати кожному підлеглому та нижчому батьку та його дітям їхні права та привілеї, так що всі обов'язки короля підсумовані в універсальному батьківському піклуванні про свій народ.

Розділ II

Правити або обирати правителів є неприродним для людей

1...Оскільки Писання не є сприятливим щодо свободи людей, багато хто звертається до природного розуму, а також до авторитету Арістотеля.

Філмер цитує грецький фрагмент з третьої частини «Політики» Арістотеля і критикує неточний, з його точки зору, латинський переклад, що здійснив Д. Ламбен. Саме через недоліки перекладу встановилася думка, що Арістотель був прихильником природної рівності людей, з чим Філмер не згоден. На підтвердження він апелює до Казобону, який вважав, що нові латинські переклади Арістотеля потребують коригування. На думку Філмера, перша частина «Політики» цілком співзвучна з Писанням. Селище є об'єднанням сімей, і першими правителями були царі (kings).

У «Політиці» Арістотеля природний розум не знаходить підтвердження природної свободи народу.

Також раніше за нього божественний Платон дійшов висновку, що держава є не що інше, як велика родина. Я знаю, що з цього питання Арістотель свариться зі своїм вчителем, втім найбільш несправедливо; бо в цьому він суперечить власним

принципам, оскільки вони обоє згодні щодо походження цивільного правління від правління первинного. Без сумніву, історія творіння, що її написав Мойсей, наводила цих двох філософів у з'ясуванні цього спадкоємного підпорядкування, виведеного із законів перших отців, згідно з правилом Іоанна Златоуста: «Бог створив весь людський рід з одного чоловіка, щоб він міг навчити світ бути керованим царем (king), а не безліччю».

Незнання Творіння спричинило кілька помилок серед язичницьких філософів. Полібій, хоч в іншому найглибший філософ і розсудливий історик, але тут спотикається; бо, шукаючи походження цивільних суспільств, він вигадує, що безлічі людей після потопу, голоду або мору збираються разом, як стада великої рогатої худоби, без будь-якої залежності, аж до того, як найсильніші тілом і найсміливіші розумом не здобудуть панування над своїми побратимами, «як це буває, – каже він, – серед биків, ведмедів та півнів»...

2. Суарес, єзуїт, повстає проти царської влади Адама і наводить такі аргументи на захист свобод і вольностей народу:

За правом творіння Адам мав лише економічну владу, але не політичну. Він мав владу над своєю дружиною та батьківську владу над своїми синами, доки вони не були звільнені. З часом він також міг мати слуг і повну сім'ю, і в цій сім'ї він міг мати повну економічну владу.

Але після того як сім'ї стали множитися, а чоловіки відділятися і ставати на чолі кількох сімей, вони мали таку ж саму владу над їхніми сім'ями. Але політична влада не розпочалася, поки сім'ї не почали збиратися в одну ідеальну громаду; ... отже, ми не можемо сказати, що Адам природно мав політичну першість у цій спільноті; це не може бути доведено будь-якими природними принципами, тому що тільки за природним законом жоден прародитель не повинен бути також царем над своїми нащадками. І якщо це не впливає з принципів природи, ми не можемо сказати, що Бог спеціальним даром чи провидінням дав йому цю владу, бо немає одкровення щодо цього, ані свідчення Святого Письма (Суарес).

Тоді як він змушує Адама мати «батьківську владу» над своїми синами, і тим не менш обмежує цю владу однією

родиною, він, здається, або уявляє, що всі діти Адама жили в одному будинку і під одним дахом з батьком, або ж, якщо тільки хтось із його дітей жили поза його домом, вони переставали бути підвладними і таким чином ставали вільними. Зі свого боку я не можу повірити, що Адам, хоч і був єдиним монархом світу, мав такий просторий палац, який міг би містити таку значну частку його дітей. Ймовірно, якась пересічна хата чи намет слугували йому для утримання свого двору. Важко уявити, що він втрачав частину своєї влади через те, що діти перебували (lay) поза стінами його будинку. Але якщо Суарес дозволить вважати всіх дітей Адама його родиною...; і що всі, що були під його владою (commands), були з його родини, хоча вони мали багато дітей та одружених слуг, в яких теж були діти, то я не бачу причин, чому ми не можемо назвати сім'ю Адама державою (commonwealth), хіба що ми будемо сперечатися про слова, бо Адам, що жив дев'ятсот тридцять років і бачив сім-вісім поколінь нащадків, мав командувати такою великою кількістю своїх дітей та їх потомства, яка далеко перевищує населення багатьох республік (commonwealths) та королівств.

3. Для підтвердження свого розуміння сім'ї як маленької держави і для спростування ідей Суареса Філмер звертається до авторитету Жана Бодена, Арістотеля, Харонда, Епіменіда Критського. Він здійснює також короткий лінгвістичний аналіз поняття «family».

Та нехай Суарес розуміє сім'ю Адама, як йому подобається, якщо тільки він визнає, а він мусить це зробити, що Адам і патріархи мали абсолютну владу над життям і смертю, миром та війною у своїх домах чи родинах, він повинен дозволити нам принаймні називати їх царями своїх домів чи родин; і якщо вони є такими за природним законом, яка свобода залишається для їхніх дітей?

4. Філмер стверджує, що дорослі діти не звільняються від влади батьків, наводить приклади з Біблії (закон Мойсея) та законів різних країн і народів.

Також за законами персів, народу Верхньої Азії та галлів і за законами Вест-Індії батьки мають владу життя і смерті над своїми дітьми.

Це відбулося і в римському законодавстві, починаючи з законів Дванадцяти таблиць.

Далі, каже Суарес, спільнота (community) не виникла при створенні Адама. Це правда, бо йому не було з ким спілкуватися; однак спільнота з'явилася незабаром і виключно за його волею, бо тільки пан над усіма (lord of all) мав владу призначати, що буде власним, а що спільним у його синів; отже власність та спільність речей спочатку впливали саме з нього, і батько зобов'язаний забезпечити своїх дітей як спільним добром, так і окремим.

5–6. Філмер виступає проти думки Р. Белларміна і Ф. Суареса, що верховна влада спочатку належала всьому народу, який сам обирає собі правителя. Він не знаходить у світовій історії прикладів загальних зборів всього народу і з раціоналістичних позицій критикує теорію суспільного договору. Якщо обранням правителя вважати мовчазну згоду частини або усього народу, то

звідси випливає, що про кожного правителя (prince), який отримує корону у спадок, шляхом завоювання чи узурпації, можна сказати, що його обирає народ, а цей висновок є занадто смішним; бо в таких випадках люди настільки далекі від свободи визначення, що не мають навіть права не погодитись.

8. Філмер, посилаючись на Біблію і апелюючи до 8-ої книги праці Річарда Гукера «Ecclesiastical Policy», стверджує, що в давнину євреї не обирали правителів, а ставили їх над собою (set up a king over the people), виконуючи Божу волю.

Без сумніву, якби народ Ізраїлю мав владу обирати собі царя, він би ніколи не обрав Йоаса, дитину семи років²⁰, ні Манасію, дванадцятирічного хлопчика²¹; оскільки, як каже Соломон, «Горе тобі, земле, коли цар твій отрок»²². Неймовірно також, що вони б обрали Йосію²³, зовсім дитину та сина настільки злого батька - ідолопоклонника, що власні слуги

²⁰ 4 Царів 11:21.

²¹ 4 Царів 21:1.

²² Еккл. 10:16.

²³ 4 Царів 21:24.

вбили його; і все ж увесь народ поставив над собою цього молодого Йосіу і убив винуватців смерті Амона, його батька, і Бог нагородив справедливість людей, зробивши цього Йосіу найвірнішим царем ...

9. *Філмер полемізує з кардиналом Белларміном, показує на багатьох прикладах зі Старого Заповіту, що монархія є найбільш угодною Богу.*

10. ...Хіба ми не знаходимо, що для кожної родини одноосібне керування є найбільш природним? Бог завжди правив своїм народом лише за допомогою монархії. Патріархи, князі (dukes), судді та царі – всі вони були монархами. У Писанні немає жодної згадки чи схвалення будь-якої іншої форми правління. У той час, коли, як говорить Писання, «не було царя в Ізраїлі, кожен робив, що здавалося правдивим в його очах»²⁴, навіть тоді євреї перебували під царським правлінням батьків окремих родин ...

Дійсно, світ протягом тривалого часу не знав іншого виду правління, окрім монархії. Найкращий порядок, величезна сила, найбільша стабільність і найпростіше управління – все це притаманне монархії і жодній іншій формі правління. Нові платформи народовладдя (platforms of commonweals) спочатку вилупилися на краю світу, серед кількох міст Греції, яким наслідувало дуже мало інших місць. В тих самих містах спочатку протягом багатьох років правили царі (kings), аж поки розпуста, амбіції чи змова народу не змусили їх спробувати нові види управління; всі ці зміни виявилися найбільш кривавими та жалюгідними для їх авторів – щасливі нічим, крім того, що тривали недовго.

11. *Щоб показати всі недоліки народного правління (popular government), Філмер звертається до історії Стародавнього Риму й меншою мірою Стародавньої Греції, демонструючи широку обізнаність у цій царині, але й упередженість водночас. Нетривале у порівнянні з давніми монархіями, наповнене постійною боротьбою за владу, внутрішніми війнами, змовами та кровопролиттям, народне правління у кращому випадку існувало в самому Римі, але не в*

²⁴ Суддів 21:25.

усіх його володіннях. На думку Філмера, своїми успіхами Рим зобов'язаний періоду правління імператорів, тобто монархії.

Підрозділи 12–13 містять екскурси в Римську історію.

14. Якщо ми послухаємо судження тих, хто має найкраще знати природу народного правління, ми не знайдемо причини, навіщо добрим людям його бажати чи вибирати. Ксенофонт, той відважний учений і солдат, заборонив демократію афінян через те, що вони дотримувались такої форми правління, в якій нечестиві завжди у великій пошані, а добродішні люди принижені. Вони вигнали Арістіда Справедливого; Фемістокл помер у вигнанні; Мільтиад – у в'язниці; Фокіон, найчесніша і справедливіша людина свого часу, яку сорок п'ять разів обирали стратегом (general), втім був убитий з усіма своїми друзями, рідними та слугами, люттю народу, без вироку, звинувачення чи будь-якої причини. Не був також народ Риму значно прихильнішим до своїх героїв. Вони (римляни – І.Н.) вигнали Рутілія, Метелла, Коріолана, двох Сципіонів і Туллія. Найгірші люди найбільш процвітали; бо, як говорить Ксенофонт про Афіни, так і Рим був притулком для всіх бурхливих, невдоволених і бунтівних натур. Безкарність нечестивих людей була такою, що магістратам під страхом смерті було заборонено засуджувати до страти або виганяти будь-якого громадянина, або позбавляти його свободи, або бичувати його, яке б правопорушення проти богів або людей він не вчинив.

Афіняни продавали справедливість, як інші товари, завдяки чому Платон називав народне правління ярмарком, де все продається... Корупція у Римі була такою, що Марій та Помпей наважувались приносити на зібрання купи (bushels) срібла, щоб купувати голоси народу...

У своєму запереченні народного правління Філмер апелює до Фукідіда, Ксенофонта, Тіта Лівія, Тацита, Цицерона та Саллюстія, Плутарха, Светонія.

Так вони змальовують цього звіра з багатьма головами. Дозвольте мені надати вам шифр їхньої форми правління: як вона народилася з бунту, так і живиться зброєю; вона не може встояти без воєн, або із зовнішнім ворогом, або з друзями вдома. Єдиний засіб її зберегти – мати поблизу якихось потужних

ворогів, які можуть прислужитися замість короля, щоб правити, ...бо загальна ворожа небезпека краще тримає їх у єдності, ніж закони, що вони приймають самі.

15. *Навіть тиранія є менш шкідливою для людей, ніж «народне правління».*

... лише для порівняння я стверджую, що лиха держави при королі - тирані є менш універсальними; бо жорстокість таких тиранів зазвичай поширюється не далі, ніж на деяких людей, які ображають його, а не на все королівство. Правильно сказав його величність покійний король Яків²⁵: король ніколи не може бути таким зазнаки порочним, щоб загалом не сприяти справедливості та не підтримувати певний порядок, за винятком тих окремих випадків, коли його охоплює непомірна пристрасть. Навіть жорстокого Доміціана, тирана Діонісія, багатьох інших історики оцінюють як великих охоронців справедливості. Для цього є природна причина. Саме маса народу (*multitude of people*) і безліч його багатств складають єдину силу і славу кожного князя (*prince*). Тіла його підданців служать йому на війні, а їхнє майно забезпечує його сьогочасні потреби; отже, якщо не з прихильності до свого народу, то з природної любові до самого себе кожен тиран прагне зберегти життя і захистити майно своїх підданців, що не може бути зроблено інакше, як тільки справедливою, і якщо цього не зробити, втрати князя є найбільшими; у народній державі, навпаки, кожен знає, що суспільне благо не залежить повністю від його турботи, державою (*commonwealth*) можуть досить добре керувати інші, а він прагне лише до своєї приватної вигоди та ніколи не сприймає громадське як свою власну справу.

*Філмер наводить приклади тиранів часів античності – Діонісія, Тиберія, Калігули, Нерона, які постійно відчували страх за своє життя. Він засуджує їх жорстокість, втім наполягає: не існує такої тиранії, яка зрівнялася б із тиранією безлічі (*multitude*), коли маса народу чинить несправедливість.*

16. ... багато хто втішається думкою, що хоч народ й не може правити, все ж він може взяти участь та об'єднатися з

²⁵Король Англії Яків I Стюарт (1603–1625).

королем у справі правління і таким чином створити державу, де змішано владу народну та королівську; цю форму правління вони вважають найбільш сприятливою та справедливою. Але марність цієї фантазії є занадто очевидною, це просто неможливість чи суперечність; бо якщо король хоча б одного разу поділяється владою з народом, він припиняє бути королем, а держава перетворюється на демократію; принаймні король, що не володіє суверенітетом, є королем тільки за титулом; бо тільки суверенітет, і ніщо крім цього, робить короля королем.

Що стосується показної «народності» таких королівств, у яких є загальні збори для нарад з прийняття публічних законів, то слід пам'ятати, що такі зібрання не поділяють, або не ділять, суверенітет з правителем, а лише обмірковують і дають поради своєму верховному главі, який зберігає свою абсолютну владу; бо якщо на таких зборах король, знать та народ мають рівні частки суверенітету, то у короля є лише один голос, знать так само має один, і народ один, і тоді будь-які два з цих голосів мали би перевагу над третім; отже знать та общини могли би прийняти закон, який би обмежував (bind) короля, чого ще ніколи не бачили в жодному королівстві, але якщо б це відбулося, держава стала б народною, а не царською (regal).

17. Філмер різко постає проти «неприродної і несправедливої» ідеї, яка суперечить логіці та історичному досвіду, що народ має право змістити небажаного правителя. Як зазвичай, він наводить приклади з історії Стародавнього Риму,

... де можна знайти багато добрих імператорів, що були вбиті народом, і багато поганих, яких він обрав. Нерон, Геліогабал, Отон, Вітеллій та інші подібні до них чудовиська були улюбленцями народу, який їх висунув. Пертінакс, Александр, Север, Гордіан, Галл, Еміліан, Квінтілій, Авреліан, Тацит, Проб і Нумеріан – всі ці добрі, на думку всіх істориків, імператори були тим не менш вбиті народом.

18. Тоді як багато хто з уявного страху посилається на те, що влада народу є необхідною для придушення нахабства тиранів; таким чином вони пропонують ліки набагато гірші, ніж хвороба, та й хвороба трапляється не так часто, як вони хочуть, щоб ми думали.

Філмер поглиблюється в історію середньовічної Англії. Протягом більш ніж шести століть, що минули з часів Нормандського завоювання, Англією правили 27 королів. Двох з них було несправедливо повалено і вбито – Едуарда II та Річарда II, причому не за їхні тиранічні нахили. Філмер посилається на дані хроніки Голінзгеда та ін.

Двічі це королівство жажливо спустошували громадянські війни, втім жодна з них не була спричинена тиранією правителя. Причини Баронської війни добрі історики приписують впертості знаті, як і криваву суперечку домів Йорків та Ланкастерів, а недавнє повстання (the late rebellion) сполохнуло через розпусту народу. Ці три протиприродні війни зневажили нашу націю перед іноземцями, отже, за їх судженнями, король Іспанії є королем людей через охочу слухняність його підданців; король Франції є королем ослів через нескінченні податки та побори; але король Англії, як кажуть, є королем дияволів через те, що його підданці часто чинять заколоти та зміщують своїх правителів.

Примітки

Переклад здійснено за першим виданням «Патріарха» Роберта Філмера: Patriarcha: or the Natural Power of Kings. By the Learned Sir Robert Filmer, Baronet. London. Printed for Ric. Chiswell in St. Paul's Church – Yard, Matthew Gilliflower and William Henchman in Westminster Hall, 1680.

У назві є неточність: сер Роберт Філмер не був баронетом, цей титул отримав його син, також Роберт, у 1674 р.

Виділене в тексті *курсивом* – не переклад, а короткий виклад деяких фрагментів трактату. Найчастіше це стосується прикладів з Біблії, давньої та середньовічної історії, які Філмер наводить у великій кількості для підтвердження своїх теоретичних положень.

Цитати із Біблії приведені у перекладі Івана Огієнка. Це стосується також власних імен, що згадуються у Старому Заповіті. Всі посилання зроблено перекладачем.

Слово «king» перекладене у залежності від контексту як «цар» (напр., цар Соломон) або «король» (напр., король Яків I).

Прикметник «regal» подібним чином перекладено у різних випадках як «царський» або «королівський». «Prince» – «правитель», іноді «князь».

На увагу заслуговують терміни «commonwealth» та «multitude», обидва широко присутні в англomовних політичних текстах XVII ст. Їх сенс є зрозумілим, втім викликає труднощі при перекладі. Термін «commonwealth», успадкований від попередніх століть, на час написання трактату використовувався для позначення держави як такої й також її республіканської, «народної» форми. (Подібну ситуацію ми спостерігаємо на континенті з терміном «respublica»). Іноді контекст підказує такий варіант перекладу, як «загал», «спільнота» (ми не ризикуємо вжити слово «соціум» із побоювань модернізувати дискурс). Зазначимо, що поняття «держави» і «суспільство» принаймні до XVI ст. взагалі не розрізнялися. Їх об'єднувало латинське «civitas», а в Англії – «commonwealth». Додамо, що політичний устрій, що встановився після страти Карла I Стюарта, який ми звично іменуємо республікою, сучасники називали саме «Commonwealth».

Сенс терміну «multitude», на перший погляд, є цілком ясним: англійські політичні мислителі XVII ст., як і Роберт Філмер у «Патріарху», вживають його практично як синонім слова «народ». Втім, в трактаті сера Роберта ми часто зустрічаємо й термін «people» також в значенні «народ». Отже виникла проблема українського перекладу терміну «multitude». Після спеціальних розшуків та консультацій з видатним фахівцем з англійської філології К. Б. Зайцевою ми зупинилися на варіанті «безліч». Щиро дякую шановній Кірі Борисівні – дорогому другу кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, згодом – Центру антикознавства та медієвістики ОНУ.

Англійський «lord» в тексті виступає в значенні «пан». У перекладі афіняни 45 разів обирали Фокіона стратегом, а не «генералом» (general), як у тексті, а Марій та Помпей підкупали виборців купами, а не «бушелями» (bushels) срібла (II,14).